

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

**ВЕРБАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСІБ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ
МАРГІНАЛІЯХ**

Дипломна робота
студентки IV курсу
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «українська
мова і література»
Сагіної Еліни Володимирівни

Науковий керівник:
Бутко Софія Григорівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови

Харків — 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСІБ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЯХ.....	7
1.1. Світоглядні, композиційні, мовні особливості маргіналій.....	7
1.2. Антропоніми: загальна характеристика.....	9
1.3. Українські антропоніми в історичному вимірі.....	13
Висновки до розділу 1.....	15
Розділ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ОСІБ У ТЕКСТАХ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЙ.....	17
2.1. Структура й семантика антропонімних формул у староукраїнських маргіналіях.....	17
2.2. Семантичні й функційні особливості апелятивних компонентів вербальних ідентифікаторів людини.....	26
Висновки до розділу 2.....	38
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	44

ВСТУП

Наші предки в минулому на сторінках рукописних та друкованих книг робили записи, які сьогодні мають назву маргіналії. Як зазначає Н. Заболотна в праці «Науковий каталог Почаївських кириличних стародруків: проблеми створення електронної бази», усі маргіналії за змістом можна поділити на певні категорії: вкладні, дарчі та власницькі записи, глоси та коментарі до друкованого тексту, записи про важливі або незвичайні факти — історичні події, природні та кліматичні явища, сімейні події, події місцевого значення, записи художніх творів (віршів та прислів'їв) та проби пера [8]. Нерідко рукописні записи з'являлися на сторінках через купівлю-продаж книги або дарування її церкві чи монастирю як жертву за відпущення гріхів чи спасіння померлих душ. Причому В. Фрис у праці «Записи на рукописних книгах про «Покладення» в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників» акцентує на тому, що люди робили помітки під час передачі книги до церкви, оскільки боялися залишитися без молитви, тому вказували на владу, територію, власника книги, з якої причини було передано, попереджали про крадіїв та просили про молитву [39].

Дослідження маргіналій на сьогодні має епізодичний характер. Вивченням маргіналій займався І. Франко, який акцентував на тому, що такі рукописні записи треба порівнювати з аналогічними в латинських та грецьких рукописах [38]. На початку ХХ століття І. Свенціцький публікує деякі записи щодо цієї теми в роботі «Рукописи Львівських збірок. Опис рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича» [28]. Після цього цікавість до дослідження маргіналій спадає, але вже впродовж 1970-х років знову активізується в працях Я. Ісаєвича, де маргіналії використовують як джерело інформації про культурну ситуацію Галичини кінця XVI — XVII століття [13]. Свої наукові праці щодо цієї теми й далі пишуть О. Колосовська [17], Г. Чуба [42], Н. Заболотна [7], І. Тимів [37] тощо. Цікавим та важливим джерелом для вивчення маргіналій є праця М. Шамрай «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 — 17 ст.» [45].

Усі рукописні записи є об'єктом дослідження маргіналістики — спеціальної історичної дисципліни, що займається вивченням маргіналій.

Маргіналії, окрім передачі певної інформації, містять у собі імена та прізвища людей, що були прямо чи опосередковано пов'язані з рукописом. Власні назви мають велике значення для вивчення історії народу. Завдяки ним можна зрозуміти звичаї, побут, світогляд, особливості територій, соціальний та політичний устрій суспільства. Власні назви є об'єктом вивчення антропоніміки. Антропоніми становлять важливе значення в дослідженні мови минулих епох, особливо її лексичного складу, оскільки вони зберігають іноді вже забуті або давні рідкісні значення. Окрім того, антропоніми є основою в процесі вивчення історичної діалектології, словотвору, а також матеріалом під час опрацювання міжмовних контактів та іншомовної лексики [14].

Основоположником антропоніміки в Україні вважають І. Франка. Окрім того, детально аналізують українські антропоніми М. Худаш [41], В. Німчук [21], Ю. Редько [25], П. Чучка [44], І. Сухомлин [35], Г. Гумецька [3].

Крім власних імен, у маргіналіях можна виділити ще й апелятивні назви осіб, які, як зазначає О. Кровицька, поділялися традиційно на п'ять лексико-семантичних груп: назви осіб за родом діяльності та професією; назви осіб за національною і територіальною ознаками; назви осіб за соціальним і майновим станом, суспільно-політичним становищем; назви осіб за сімейними й родинними стосунками, свояцтвом; назви осіб за зовнішніми ознаками і внутрішніми властивостями [18]. Також у мовознавстві є багато досліджень присвячених аналізу назв осіб на сучасному мовному матеріалі, зокрема праці Я. Закревської [9], Л. Родніної [26], І. Ковалика [15], К. Городенської [2], Г. Дідківської [4], В. Коломієць [16], З. Сікорської [29] тощо.

Актуальність теми зумовлена недокладним вивченням вербальної ідентифікації осіб у староукраїнських маргіналій XVI — XVIII ст. Здійснення такого аналізу необхідне для глибшого вивчення історії народу, його світогляду, ідентичності та ментальних особливостей українців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дипломну роботу виконано в науковому семінарі «Староукраїнське слово в різнодискурсивних вимірах» на кафедрі української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відповідно до планової наукової теми «Аналіз системи рівнів української мови XVII — XXI століть».

Мета роботи полягає в дослідженні семантики, структури та функцій лексичних одиниць на позначення ідентифікації осіб у староукраїнських маргіналіях XVI — XVIII ст.

Для реалізації зазначеної мети передбачається розв'язання таких **завдань**:

- 1) дослідити теоретичні засади вивчення староукраїнських маргіналій, розглянувши питання специфіки маргіналій як певного жанру, антропонімів та історії їх формування як класу імен;
- 2) визначити семантику антропонімних формул, розподіливши їх за тематичними групами;
- 3) проаналізувати структурні особливості антропонімних формул у маргіналіях;
- 4) з'ясувати функційну специфіку апелятивних компонентів вербальних ідентифікаторів людини.

Матеріалом дослідження стали найменування осіб у староукраїнських маргіналіях XVI — XVIII ст. у збірнику Шамрай М. А. «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15—17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // М. А. Шамрай; НАН України, Нац. б-ка України ім.В. І. Вернадського. Київ, 2005. С. 334» [45]. Називаємо такі маргіналії староукраїнськими з огляду на усталену в мовознавстві періодизацію історії української мови.

Об'єктом дослідження в роботі є лексеми на позначення осіб, уживані в староукраїнських маргіналіях.

Предмет дослідження: семантичні, структурні та функційні особливості назв осіб.

Методи дослідження: основним методом дослідження є описовий, завдяки якому було проаналізовано специфіку структур антропонімних формул та апелятивні компоненти. Крім того, у роботі застосовано метод семантичного аналізу для встановлення семантики прізвищевих назв.

Наукова новизна дослідження полягає в здійсненні першого детального аналізу способів ідентифікації осіб у староукраїнських маргіналіях кириличного друку XVI — XVIII століть на матеріалах нещодавно опублікованого збірника М. Шамрай «Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 — 17 ст.» [45].

Практичне значення: матеріали можуть використовуватися в процесі викладання курсів лексикології, історії української мови, ономастики у вищих навчальних закладів та під час укладання словників.

Апробація результатів роботи: результати роботи були висвітлені під час виступу на I Всеукраїнській (НЕ)класичній студентській науковій інтернет-конференції «Мовно-літературний коворкінг» 22 листопада 2022 року й опубліковані в «Збірнику статей за матеріалами I Всеукраїнської (НЕ)класичної студентської наукової інтернет-конференції «Мовно-літературний коворкінг»» [10].

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСІБ У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЯХ

1.1. Світоглядні, композиційні, мовні особливості маргіналій

Маргіналії, або покрайні записи, — це замітки, що зроблені на обкладинках, форзацах, берегах, чистих аркушах, у друкованих чи рукописних книгах. Вони могли бути у вигляді малюнків, умовних знаків, записів. Тематика таких заміток була дуже різна: це могли бути факти про історичні події, уривки молитов, замітки вкладників, тлумачення церковних фактів та іноді побутові ситуації тощо [11].

В. Фрис у праці «Покрайні записи XVI — XVIII ст. астрономічного характеру та астрономічні таблиці у кириличних кодексах та стародруках» визначає маргіналії як «голоси знизу», оскільки вони допомагають краще зрозуміти світогляд людини конкретної епохи. Через те що покрайні записи сповнені суб'єктивізму, це дає можливість дослідникам усвідомити ставлення конкретної людини, яка могла походити з різних прошарків суспільства, до обставин, у яких вона перебуває, її бачення тієї чи іншої ситуації. Крім того, завдяки цим записам маргіналісти можуть зрозуміти світоглядні позиції людей, що їх писали. В. Фрис у зазначеній праці розглядала тексти, що фіксували враження і ставлення людей до космічних явищ. Як приклади вона наводить маргінальні описи про сонячне затемнення, комети [40].

Маргіналії найчастіше записувалися старокнижною українською мовою з використанням народнорозмовної або старослов'янської, а також рідше польською, російською та латинською мовами [23]. Крім того, деякі українські тексти були написані латинськими літерами [12].

Маргіналії відрізняються:

- за характером змісту та обсягом (слова, окремі фрази, знаки);
- за способом написання на аркуші (чорнило, туш, олівець),

- за місцем написання;
- за мовою;
- за шрифтом.

Але спільною рисою для всіх них є суб'єктивність та фрагментарність.

У покрайніх записах дуже часто люди писали церковні прокльони, оскільки боялися, що книгу може бути викрадено. Цей факт свідчить, з одного боку, про набожність людей, а з іншого — про принесення у віру язичницьких традицій. В історичних маргіналіях, які вчені ще називають меморіальними, записано історичні події, факти, політичні стосунки з іншими державами, особисте життя людей, що належали до різних соціальних станів тощо. Також багато записів містять відомості про епідемії та природні катаклізми. Окрему групу становлять маргіналії господарського характеру. У них могло бути зафіксовано інформацію про церковні свята, кількість вуликів, ціни на продукти тощо, тобто все, що стосувалося життя звичайного селянина [1].

Завдяки покрайнім записам сьогодні можна вивчати світогляд людини, її ставлення до питань буття, смерті, вічності, життя, прощення. Маргіналії переважно написані лаконічно. Може здатися, що всі вони записані за однією формулою: ім'я вкладника, присвята храму чи людині, назва села, ціна та дата запису. Але насправді це не так, бо, окрім усього зазначеного, у маргіналіях люди зафіксували інформацію про події, що їх хвилювали, писали свої побажання та застереження [40].

Отже, маргіналії є цінним джерелом знань для вивчення світорозуміння людини певної епохи, подій, свідком яких вона була. Крім того, ці рукописні джерела зафіксували способи передачі ідентифікації осіб, що є важливим матеріалом для розуміння розвитку та особливості найменування людей конкретного історичного проміжку часу.

1.2. Антропоніми: загальна характеристика

Антропоніміка — один із розділів ономастики, об'єктом вивчення якого є антропоніми, тобто найменування людей. До антропонімів зараховують власне ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім. Антропоніміка досліджує специфіку походження антропонімів, процес переходу загальної назви в них чи навпаки, а також їхню будову, принципи номінації людини, функціонування їх у різний історичний період у мові, виникнення та особливості різноманітних форм найменування людини [30].

Антропонімні дослідження є насамперед цінними для історії мови, мовознавства, етнографії, історії, художньої літератури.

Для історії мови вивчення антропонімів є важливим із погляду того, що власні найменування часто містять назви понять та предметів, які наразі вже не вживаються.

Дослідження антропонімії є цінним для мовознавства, оскільки передусім усі особові назви є мовними знаками (словом або словосполученням), які утворилися, спираючись на закони функціонування та розвиток певної мови.

Цікавість етнографів до антропонімів пов'язана з тим, що певні власні особові назви вміщують інформацію про народні обряди, завдяки чому можна отримати нові факти про вірування народу в конкретний історичний проміжок часу.

Вивчення антропонімії надає додаткову інформацію для простеження колоніальних, історичних та міграційних процесів. Антропоніми містять факти, які є корисними для вивчення соціальної ієрархії, види ремесел, що переважали на територіях у певний історичний період.

Поняття антропонімної структури, або антропонімної системи, — це сукупність різного типу власних імен, якими в різних народах іменували людину, а також послідовність їхнього розміщення при найменуванні.

Усього виділяють три антропонімосистеми:

- 1) однойменні (одне найменування, представником такої антропонімної системи є польська XVII — XVIII ст.);
- 2) двойменні (два найменування: німецька, ісландська, єврейська, сучасна польська антропонімна система);
- 3) трийменні (три найменування: українська, болгарська антропонімна система) [30].

Тобто на сьогодні в нашій країні сформована чітка трийменна антропонімна система: власне ім'я + ім'я по батькові + прізвище. Кожен із перелічених компонентів системи має своє визначення.

Особове ім'я — це найдавніший антропонім, що функціонував вже у кам'яній ері. На вибір імені дитини в давні часи впливало багато чинників. Це могло залежати чи від часу або обставин народження, чи від фізичних або зовнішніх особливостей. Окрім того, вважалося, що ім'я впливає на життя людини, тому до його вибору ставилися дуже відповідально.

Власні українські імена за своїм походженням поділяються на:

а) слов'янські:

- давні (*Милан, Всеволод, Златослава*);
- нові (*Зорина, Мирослав*).

б) запозичені:

- християнські імена (*Олена, Назар*);
- імена скандинавського походження (*Олег, Аскольд, Гліб, Ігор*);
- грецького походження (*Андрій, Василь, Дмитро, Ольга*);
- єврейського походження (*Марія, Марта, Михайло, Яків*);
- латинського походження (*Валерій, Євгенія, Анастасія*);
- західноєвропейського походження (*Евеліна, Артур*) [35].

Другим компонентом антропонімної системи є ім'я по батькові (патронім) — тобто вид антропоніма, який утворений унаслідок приєднання до імені батька суфіксів *-ич (-іч)*, *-ович (-йович)* — для чоловіків, *-івна (-ївна)* — для жінок [41]. На сьогодні між дослідниками існує дискусія щодо його походження. І. І. Огієнко стверджує, що використання цього антропоніму починається із часів Київської

Русі. На підтвердження своєї думки він спирається на літописи, які засвідчують, що використання імені по батькові є власне українською традицією [20]. Протилежну думку висвітлює в статті М. Стельмахович. Він указує, що низка відомих українських літераторів вважають, що такий вид антропонімів є запозиченим [34].

Прізвище — це офіційне родинне найменування, що передається з покоління в покоління та зберігає певну інформацію про життя предків [25].

Процес появи та укорінення прізвищ займає значний відрізок часу. На думку таких дослідників, як Ю. К. Редько [25], М. Л. Худаш [41], уперше назви родових найменувань виникли серед вищих верств населення — магнатів, панів, князів. У XVI ст. почали з'являтися прізвища купців. У XVI — XVII ст. їх мали міщани, але для селян ще довгий час це було не властиво. І лише наприкінці XVIII ст. це починається змінюватися. Адже 10 листопада 1764 року було ліквідовано гетьманство, в 1772 році відбувається поділ Польщі згідно з яким Галичина приєднується до Австрійської імперії. Надалі на території України кожна з держав вводить обов'язкову військову повинність. У реєстрі майбутнім солдатам вказували прізвище, яке на той момент походило переважно з прізвиська. Після того, як Олександр II скасував кріпацтво, поява прізвищ у селян не становило вже рідкісного явища. Але прізвище як офіційне унормування було запроваджено по всій Російській імперії в «Новому цивільному кодексі» та в Австрійській імперії в «Загальному цивільному кодексі» лише на початок XIX ст [30].

В. Охримович [22] одним із перших запропонував класифікацію українських прізвищ. Він виділяв п'ять систем:

- «матерню»;
- родову;
- батьківську;
- ґрунтову;
- індивідуальну.

Але ця кваліфікація не набула широкого визначення серед дослідників, хоча певною мірою вплинули на подальший розвиток української антропонімії.

Упродовж 60 — 80 рр. XX ст. проблему класифікації українських прізвищ вивчали багато дослідників, причому не лише українські (М. Л. Худаш [41], Ю. К. Редько [25], І. Д. Сухомлин [36], П. П. Чучка [43]), але й польські (Т. Скуліна [46], С. Роспонд [27]).

Ю. К. Редько у своїй класифікації виділяє такі основні лексико-семантичні категорії прізвищ, що утворені:

- 1) від імен;
- 2) за походженням або за місцем проживання;
- 3) за соціальною приналежністю або постійним заняттям;
- 4) від якоїсь індивідуальні ознаки першоносія [25].

П. П. Чучка (1969 р.) виокремив три семантичні групи прізвищ:

- 1) відіменні прізвища;
- 2) відапелятивні прізвища;
- 3) відтопонімні прізвища [43].

М. Л. Худаш також запропонував свою класифікацію (1960), яка складається з таких розрядів:

1. Власне антропонімні (прізвища, що походять від імен місцевого походження або християнських);
2. Апелятивні (прізвища, що виникли від назви ремесла, віросповідання, відтопонімні назви тощо);
3. Антропонімно-апелятивні (прізвища, що утворилися внаслідок особливостей зовнішності людини, її поведінки, членів сім'ї, за кількістю домашньої худоби тощо) [41].

На сьогодні більшість дослідників схильні до класифікації М. Л. Худаша та П. П. Чучки. Інколи доповнюють їх, але це виявляється здебільшого в уточненні розрядів.

Прізвисько — вид антропонімів, який вказує на якусь рису людського характеру чи зовнішності, поведінки, діяльності. Уперше термін було зафіксовано в XIV ст.

Дослідники визначають такі шляхи утворення прізвиськ: рід діяльності, соціальний стан, територіальна характеристика, фізичні та психічні ознаки, родинні зв'язки, етнічна характеристика, особливості мовлення.

Псевдонім — ім'я, яке людина використовує замість справжнього. Найчастіше цей вид антропонімів використовується в мистецькій сфері.

Отже, об'єктом вивчення антропоніміки є найменування людей. На сьогодні виділяють три типи антропонімної системи: однойменні, двойменні і трийменні. Наша країна має трийменну систему найменування: власне ім'я + ім'я по батькові + прізвище. Якщо походження особового імені людини бере свій початок ще з кам'яної ери, то становлення прізвища як офіційного унормування припадає лише на початок XIX ст. Для полегшення вивчення прізвищ дослідники намагалися створити класифікацію, найвідоміші з яких — М. Л. Худаша [41], Ю. К. Редька [25].

1.3. Українські антропоніми в історичному вимірі

Українська антропологія подолала важкий історичний шлях. Без ретельного вивчення процесів найменувань людини в минулому, неможливо ефективно розглядати антропонімію сучасності. Антропоніми становлять велику цінність для кожного народу, оскільки в них, як уже зазначалося раніше, відбито різні умови та сторони життя наших предків.

Система найменування людини ще з давніх часів рухається шляхом розвитку антропонімних давньоруських традицій. Будь-яка людина мала своє ім'я, яке вона отримувала після хрещення, але до прийняття християнства на Русі та навіть у XVII ст., окрім хрещеного ім'я, було ще поганське, тобто таке, яке давали після

народження чи під час народного родинного обряду. Зазвичай у документах або в побуті такі імена називалися прізвиська. Через деякий час вони ставали прізвищами й закріплювалися за родом. Імена часів Київської Русі дослідники вивчають завдяки писемним джерелам, що збереглися до наших часів. З огляду на це, вони зробили висновки, що імена людей походили з різних сфер їхнього життя. Вони могли бути пов'язані із соціологічною ієрархією, зовнішніми особливостями людини, її поведінки, характеру, місцем проживання, видом ремесла, яким вона займалася, посадою і за назвою тварин. Крім того, з прийняттям християнства, в іменах відбулися звукові зміни, що стали характерною рисою для українських імен. Початковий [а] змінився на [о] (Олексій, Остап), початковий [є] — на [о], [я] (Омелян, Олена, Ярема), а у великої кількості чоловічих імен з'явився кінцевий звук [о] (Карпо, Данило).

На теренах України до революційних подій часто обирали ім'я, пов'язуючи його зі святим, якого прославляли в день народження дитини. Але з приходом радянської влади така тенденція зникла, тому що церква була під забороною. Водночас з'явилися нові імена, які були пов'язані з революцією 1917 р.: Октябрина, Владлена, Леніна. Але більшість таких найменувань вийшли з ужитку й лише деякі з них наразі наявні в українській мові: Владлена, Майя. Завдяки розвитку західного мистецтва в українській мові з'явилися такі імена як Аліса, Жанна, Артур, Віолетта. На сьогодні ім'я дитині батьки обирають зазвичай через їхні власні уподобання, вшанування когось із родини, а також із видатних осіб, персонажів фільму чи книги.

Незважаючи на те що в документах здебільшого люди були записані лише одним ім'ям аж до XIX ст., усе ж таки в побуті не було одноймення. Серед дослідників існує думка, що вже в XIV ст. люди, які проживали на території України, мали додаткове найменування, окрім їхнього справжнього імені. Ці додаткові найменування найчастіше були назви по батькові, чи то від імені, чи роду професії, чи за вуличним прізвищем, рідше давалися за нехрещеним ім'ям людини або залежно від місця та територіального походження. У соціальних верхівках такі назви могли складатися з кількох компонентів.

Українські антропонімісти у своїх дослідженнях дійшли висновку, що значення поняття прізвище, яке ми маємо сьогодні, почало функціонувати на території України з 30-х років XIX ст. Спираючись на думку Худаша, прізвище мало інше значення і в наші часи відповідало би терміну прізвисько. У своїй праці М. А. Жовтобрюх [6] зазначає, що в XIX ст. і на початку XX ст. поняття прізвище вживалося вже в тому розумінні, що й сьогодні. У нашій праці ми використовуємо термін *прізвищева назва*, оскільки аналізуємо вербальну ідентифікацію осіб у маргіналіях XVI — XVIII ст. [45].

Щодо поняття прізвиська, то дослідники визначають його як найчисельніший клас, який є давнішим за прізвище та вперше фіксується в XIV ст.. Розвиток цього виду антропоніму можна пояснити за допомогою ланцюжка: «прізвисько → ім'я → прізвисько → прізвище». З приводу часу виникнення прізвиська серед дослідників немає одностайної думки. Г. Д. Ліщинська [19] вважає, що вони з'явилися після прийняття християнства, але ця думка не набула великої підтримки, тому що й у дохристиянський період люди мали імена, які здійснювали ті ж функції, що і прізвисько. Але з XVII ст. поняття прізвисько набуло іншого тлумачення і почало вживатися як додаткове ім'я насмішкуватого характеру. Виникнення прізвиськ, як і інших уже зазначених видів антропонімів, було утворено внаслідок зовнішніх особливостей людини, її мовлення, соціального стану, територіальної належності, родинних зв'язків.

Висновки до розділу 1

Маргіналії становлять цінне джерело інформації для вивчення світогляду наших предків. Ці записи робилися в друкованих і рукописних книгах та мали різну тематику. Найчастіше маргіналії були написані старокнижною українською мовою з використанням народнорозмовної або старослов'янської, рідше — польською, російською та латинською мовами. Спільною ознакою для всіх покрайніх записів є суб'єктивність та фрагментарність. При написанні маргіналій указували

найменування особи, дату, територіальну належність, а також фіксували певну інформацію, яку людина хотіла залишити на сторінках книги.

Наука, що займається вивченням найменування людини, називається антропоніміка. До антропонімів відносять особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько та псевдонім.

Для нашої країни характерна трийменна антропонімна система: ім'я + ім'я по батькові + прізвище. Окрім того, виділяють ще однойменну та двойменну антропонімосистеми.

Поняття прізвища у сучасному значенні почало функціонувати лише на початку ХІХ ст. Для полегшення вивчення прізвищ багато дослідників намагалися їх класифікувати. Сьогодні більшість науковців надають перевагу класифікаціям М.Л. Худаша та П. П. Чучки.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ОСІБ У ТЕКСТАХ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ МАРГІНАЛІЙ

2.1. Структура й семантика антропонімних формул у староукраїнських маргіналіях

Ще з прадавніх часів людство для ідентифікації особи почало використовувати ім'я. З плином часу ця система найменування розвивалася, і на сьогодні ми маємо чітко усталену антропонімну систему: власне ім'я + ім'я по батькові + прізвище. Особливості й етапи цього розвитку засвідчують досліджені нами маргіналії, у яких фіксуємо:

- одночленні найменування (*«Монах Ісакий»* (№ 34)¹, *«з дочкою своєю дѣвцею инокою Пелагією»* (№ 116), *«Спаси Господи и помилуй Раба Божого Саву»* (№ 13), *«на имя Ярмол»* (№ 429), *«у с[вя]щеннаго ієрея Феодора»* (№ 281), *«раб б[о]жій Василій»* (№ 469), *«сам ѿтец Виктор»* (№ 196), *«ієр[е]я Гавріла»* (№ 375));
- двочленні найменування (*«я многогрішний Софроний Подгаєцький»* (№ 213), *«за с[вя]щенника отца Григория Мисолєвича»* (№ 45), *«рабъ б[о]жій Андрєй Харковичъ»* (№ 31), *«надал ѿт[е]ць Ефимій Жировицький»* (№ 106), *«жена его Мирана Гаврилова»* (№ 295), *«я рабъ божий Лавринъ Нагурнєнко»* (№ 130), *«попъ Фед[о]р Афанасін»* (№ 326), *«дѣячекъ Порфирій Стародубовскій»* (№ 463), *«сія книга священника Іоана Чижєвича»* (№ 338), *«а се оупис с[вя]щеннаго ієрея Александра Бєрєжанскогѡ»* (№ 366), *«от Болевигъя Ивана»* (№ 489));

¹Тут і надалі в дужках подаємо номер маргіналії, уміщених у виданні: Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. К., 2005. 334 с.

- тричленні найменування (*Раб Б[о]жій Григорій Дмитрієвич Строганов* (№ 262), *«отца Семиона Петровича Рославна в Почеповъ»* (№ 158), *«Петръ Михайловъ сын Надорожный»* (№ 295), *«азъ ієреї Іоанъ Василієвичъ Вербка»* (№ 413), *«его м[и]л[о]сти п[а]на Ивана Олизара Волчковича»* (№ 28).

Пахомова С. у праці «Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах» зазначає, що «в цей період [XIV — XVII ст.] ядро антропонімікону текстів ділового змісту займають не однолексемні антропоніми, як це було в попередні часи, а антропонімні формули. Протягом XIV — XVII ст. дволексемні найменування кількісно переважають у ділових текстах, оскільки є соціально нейтральними» [24]. Це явище чітко простежується і на матеріалі покрайніх записів: зі 1509 залучених до аналізу найменувань двочленні конструкції складають 67,6% (1020), одночленні — 21,5% (324), тричленні — 10,9% (165).

Одночленні конструкції, як уже зазначалося раніше, трапляються в маргіналіях рідше, склалися вони переважно з імені: *«подарилъ київлянинъ рабъ божій Василій»* (№ 35), *«Іоанъ монахъ ярославскіи купилъ єи»* (№ 72), *«я раба божая Софѣя»* (№ 118), *«купил рабъ божий Кирило из жон[ою] Настасією ис чаді своїми Антонієм»* (№ 123), *«я рабъ Божій Кузма з братом своїмъ Петромъ»* (№ 130). Здебільшого одночленні формули стосувалися священнослужителів (*«я многогрішний иєромонахъ Никодимъ»* (№ 122), *«всечестный от[е]ць архімандрит Пахомій»* (№ 68), *«Монах Ісакий»* (№ 34), *«з дочкою своєю дѣвицею инокою Пелагією»* (№ 116), *«отцу А[н]дрєю»* (№ 148), *«ієрея Афанасія»* (№ 375), *«ієромонах Вардо»* (№ 292), *«ієр[е]я Гавріила»* (№ 375), *«при отцу Євстафію»* (№ 385), *«игумень: Иннокентій»* (№ 486)) та царів або королів (*«за панованя Кроля Полско[го] Зигмонта третєго»* (№ 109), *«при державѣ найяснейшого єго м[и]л[о]сти короля полского и великого кн[я]зя литоского Стефана»* (№ 112.а)). На нашу думку, це пов'язано з тим, що представники як духовної, так і світської влади не потребували детальної ідентифікації з огляду на свої функції в суспільстві.

Ім'я є одним зі складників конструкції найменування особи. Воно вживається майже завжди, і за своїм походженням, як уже зазначалося в теоретичній частині, поділяється на слов'янське чи запозичене. Але в аналізованих маргіналіях дуже мало імен, які мають слов'янське походження, а саме: *Владислав* (№ 14), *Борисъ* (№ 166), *Богдана* (№ 36). У них можна помітити одну тенденцію: імена *Владислав* і *Богдан* складаються з двох слів — «володіти славою» та «Богом даний» відповідно. У запозичених іменах таке явище трапляється дуже рідко: *Маріанною* (№ 24) — Марія + Анна.

Усі інші імена в аналізованих маргіналіях є запозиченими. Це пов'язано з тим, що після хрещення Русі дуже багато імен було перейнято на наші землі. Вони мали грецьке походження (*Паіусія* (№ 33), *Юхим* (№ 117), *Никита* (№ 10), *Федоръ* (№ 132), *Юръя* (№ 142), *Димітрий* (№ 154), *Юраско* (№ 156), *Мефодии* (№ 14), *Тимофея* (№ 18), *Григорій* (№ 22), *Іларіона* (№ 390)), єврейське (*Илия* (№ 33), *Марія* (№ 8), *Яков* (№ 13), *Иякима* (№ 130), *Исаею* (№ 136), *Матѣфея* (№ 45), *Давидом* (№ 109), *Мариєю* (№ 110), *Даниломъ* (№ 152)), латинське (*Павель* (№ 65), *Роман* (№ 16), *Павол* (№ 178), *Христиною* (№ 38), *Максим* (№ 156), *Олифѣръ* (№ 161), *Павол* (№ 178)), єгипетське (*Онофрія* (№ 155)). Але, перейшовши в нашу мову, зазнавали змін на фонетичному, словотвірному, синтаксичному, лексичному, морфологічному, графічному рівнях. Іноді одне ім'я могло мати кілька варіантів написання.

Як зазначає Скрипник Л. Г. у праці «Власні імена людей» [31], варіативність написання імен на фонетично-морфологічному рівні полягало в:

- 1) чергування голосних звуків (*Григорий* (№ 10) — *Греггория* (№ 16), *Симеонъ* (№ 2) — *Сѣмиѡна* (№ 158), *Павель* (№ 87) — *Павол* (№ 178), *Пелагією* (№ 116) — *Палагиєю* (№ 6));
- 2) чергування приголосних звуків (*Микола* (№ 66) — *Ніколай* (№ 26), *Микита* (№ 192) — *Никита* (№ 10));
- 3) скорочення початку чи кінця імені (*Леоня* (№ 127) — *Леонід* (суч.)).

Крім того, деякі запозичені імена, потрапляючи в нашу мову і трансформуючись за допомогою форманта -к-, набували нових форм, що характерні для української мови: *Любкою* (№ 109) — *Любов*, *Гапкою* (№ 110) — *Агапія*, *Юраско* (№ 156), *Юрѣко* (№ 151) — *Юрій*, *Иришкою* (№ 161) — *Ірина*, *Івашко* (№ 75) — *Іван*. До того ж вони могли частково чи повністю змінюватися: *Хвєнною* (№ 57) — *Феодора*, *Прасковія* (№ 472) — *Параскева*, *Володка* (№ 408) — *Володимир*, *Мусій* (№ 74) — *Мойсей*.

Треба зазначити, що при називанні дитини ніхто не опирався на соціальну ієрархію її батьків. Тобто одним і тим самим іменем могли назвати як звичайного селянина, так і представника вищого суспільного стану: «*рабъ божий Иоанъ*» (№ 6) // «*і при Пану Иоану Остапенковѣ*» (№ 169); «*кн[я]зя Сергия Борисовича*» (№ 412) // «*ієрєя Сергия*» (№ 375); «*их мил[ости] Пана Андрея*» // «*отче Андреи*» (№ 218); «*короля полского и великого кн[я]зя литоского Стефана*» (№ 112а) // «*за священника отца Стефана*» (№ 193); «*раба божия священнаго ієрєя Димитрия Михайловича*» (№ 402а) // «*єго м[и]л[ости] князя Дмитра Збаразского*» (№ 153); «*и дала єи отцу Михаилу*» (№ 386) // «*князя Михаила Семєновича Прозоровского*» (№ 434).

Під час аналізу антропонімів спостерігається популярність імені *Іван* (*Я Иоан* (№ 70), *Иоанъ монахъ* (№ 72), *с[вя]щенника Иоанна* (№ 99), *студента Иоанна* (№ 105), *ієрєє Иоанъ* (№ 123), *ієросхимонахомъ Иоанномъ* (№ 124), *отцу Иоанови* (№ 132), *за короля Иоана* (№ 16), *боярин кн[я]зь Иван* (№ 126), *боярина Івана* (№ 131), *рабъ божий Иоан* (№ 6), *рабъ б[о]жйй Иоанъ* (№ 21), *помощник билиотекаря Иван* (№ 116)), яке в досліджених маргіналіях записано в різних варіантах: *Иоан* (№ 70), *Иоанъ* (№ 72), *Иоанна* (№ 99), *Иоанна* (№ 105), *Иван* (№ 126), *Иоану* (№ 169), *Иван* (№ 116). Як зазначає В. Жайворонок у праці «Знаки української етнокультури» [5], народне свято Івана Купала дуже шанувалося нашими предками, а вже потім, після Хрещення Русі, у цей день святкували народження Іоанна Предтечі, але, звісно, при цьому поєднували різні традиції: християнську та язичницьку. Крім того, таке ім'я мав улюблений учень Христа, один із 12 апостолів — Іоанн Богослов. День його прославлення припадав на закінчення посівних робіт, який на Буковині називали

день «Івана Довгого», оскільки в той час сіяли огірки, сподіваючись, що вони виростуть довгими. Отже, із цим іменем було пов'язано багато традицій, свят, тому не дивно, що воно набуло такої популярності серед народу.

Так само й ім'я Василь (*отцу Василию* (№ 132), *отца Василия* (№ 152), *ієрей Василий* (№ 155), *слуги Василеи* (№ 132), *рабъ божій Василий* (№ 35), *я рабъ Б[о]жій Василий* (№ 134), *Рабъ Бож[ий]: Василий* (№ 150)) поширилося серед нашого народу через об'єднання цих двох традицій — християнських та язичницьких. Чотирнадцятого січня святкується день пам'яті цього святого, що в народі мав назву Василів день, та пов'язується з народним обрядом — «посівання» [39]. Ще одним широкоживаним ім'ям є Григорій: *Ієрей Григорій* (№ 22), *отца Григория* (№ 45), *отца Григорія* (№ 178), *отцу Григорію* (№ 181), *отець Грігорій* (№ 186), *раб божій Григорий* (№ 10), *Пана Григория* (№ 144), *и Григорий* (№ 117).

Популярність імені Андрій пов'язана з постаттю Андрія Первозванного, одного з Апостолів Христа, що проповідував на українських землях та пророкував появу міста Києва (*«отцу А[н]дрею»* (№ 148), *«рабѡмъ Божимъ Анъдреемъ»* (№ 251), *«дияка Андрѣя Афанастѣва»* (№ 342), *«власный Андрея Велянскаго»* (№ 4), *«Священникъ Андрея Дяковскій»* (№ 37), *«Пана Андреа Жебровского»* (№ 461), *«Андрѣй Косовъскій»* (№ 452)). Ім'я Федір також розповсюджене серед найменувань: *«ієрея Феѡдора»* (№ 281), *«рабъ б[о]жій Феѡдоръ»* (№ 288), *«великий князь Феѡдоръ Алексѣвичъ»* (№ 320), *«попъ Феѡ[ор] Афанасін»* (№ 326), *«отца Феѡдора Готовицького»* (№ 445).

Серед жіночих імен найбільш уживаним є ім'я Марія: *раба божая Марія* (№ 8), *і дщери єго Марии* (№ 16), *и матки своєю Марии* (№ 45), *и Марією* (№ 109), *і Марією* (№ 110), *жоною своєю Марією* (№ 146), *своєю Марією* (№ 185). Його популярність можна пояснити тим, що мати Ісуса Христа звали Марією, а тому не дивно, що багатьох дівчат називали саме так.

В аналізованих найменуваннях є ще одне ім'я, яке багато згадується, це — Анна: *нивесткою Анною* (№ 45), *із жоною своєю Анною* (№ 47), *со жєною своєю Анною* (№ 152), *жєною своєю Анною* (№ 156), *Анною* (№ 170), *своєю Анною* (№

186), своєю Анною (№ 192), дочку Анну (№ 49). Це ім'я також безпосередньо було пов'язано із християнством, адже саме так звали матір Діви Марії.

До того ж зрідка трапляються жіночі імена, які утворилися від чоловічих: Костянтин — *Констанцією* (№ 24), Харитин — *Харитина* (№ 160), Феодосій — *Феодосія* (№ 156), Анастасій — *Настасія* (№ 194), Олександр — *Олександра* (№ 434), Феодор — *Феодора* (№ 442) .

На основі аналізованих антропонімів можна дійти висновку, що дуже рідко коли дитину називали слов'янським іменем, зазвичай це було запозичене. Із приходом християнства з'явилося багато імен, які раніше не були відомі. Потрапляючи в українське середовище, вони змінювалися, набували нових форм, іноді навіть маючи різні варіанти одного й того самого імені.

Двочленні найменування за своєю структурою складаються з особового імені та другого компонента, який на сьогодні осмислюється як прізвище.

Для характеристики другого компоненту ми будемо користуватися класифікацією, яку запропонував Худаш М. [41]. Спираючись на неї, ми проаналізували найменування, представлені в маргіналіях, розбивши їх за такими розрядами:

1) іменування за власним іменем і патронімічною назвою: «*я рабъ божий Филипъ Яковович*» (№ 115), «*священника Александра Данилѣвича*» (№ 420), «*попу Матвѣю Антипову*» (№ 381), «*за священника Тимофея Тимофеевича*» (№ 18), «*я рабъ Б[о]ж[и]й Сава Богданенко*» (№ 135), «*небожчикову Кузмину Мартиненко*» (№ 127), «*Якимъ Лаврѣненко*» (№ 198), «*поп Семион Иванов*» (№ 245), «*жєнаєго Анна Григорова*» (№ 295), «*Фєодора Пилипенха*» (№ 257), «*жєна єго Анна Алексѣва*» (№ 295), «*купив у Фєодора Якимовича*» (№ 348), «*священника Александра Данилѣвича*» (№ 420), «*причетникъ Никита Демковичъ*» (№ 10), «*брал шлюбъ Максимъ Василевич*» (№ 118), «*поп Анисимъ Стефанєв*» (№ 232), «*Фєодорови Юрченкови*» (№ 260), «*раб божий Григорий Тихонєвич*» (№ 10), «*надал ієрм[о]н[ах] Євстафій Єфремович*» (№ 139), «*Зосима Прокопович*» (№ 141), «*во вѣчнєє вѣки Ієрей Іоанъ Димитрієвъ поп Бѣловодский*» (№ 218), «*за памяти священника отца Кирилла Тарасевича*» (№ 290);

2) за власним іменем і матронімічною назвою: «и роспектъ чєловѣка славетнаго Андрєя Дунця обивателя Ружичинскаго» (№ 452), «і брегоди́ра Григоря Івановича Анненкова» (№ 492), «za namiestniestwa Wielebnego Pa[n]talemona Malaszewskiego» (№ 142), «купляна у Василихи Бабошихи» (№ 121), «Марія Бронзылиха» (№ 325), «по смерти небожки Агафії Кулачихи» (№ 461), «Раба Божая Феодора Стефаныха» (№ 184). Зауважимо, що такий тип формул трапляється рідко;

3) іменування, другий член яких указує на:

а) ті чи інші внутрішні чи зовнішні особливості людини, вияви поведінки, психіки, вдачі людини, її мови тощо: «купилъ его Священо Ієреї Григорій Бобко Прєзвитєрь Борсуковскій» (№ 22), «купилъ єя Василий Глушокъ» (№ 464), «изъ духовни наши С[вя]тѣшаго патріарха Рафаилаиз екзархи єго Гедимина Болобана владики лвовского во градѣ Доброствори» (№ 274), «рабѣ б[о]жій Олифѣрь Шарко» (№ 161), «купилъ r[a]бѣ божій Васи́ліи Бѣлянь» (№ 181), «старшинскаго сына Єфрема Бородина» (№ 246), «ієрея Кирила Гаркуш[енка]» (№ 260), «писар Іван Гуков» (№ 492), «Євфимий Рижий» (№ 23);

б) різні предмети або поняття побуту: «Ієрониму Дубинѣ» (№ 414), «купилъ рабѣ б[о]жій Максим Грєбѣнч[ен]ко міщанин» (№ 186), «купил єи на имя Захарий Бурдугъ» (№ 183), «на імя Хомак Чикало» (№ 9);

в) явища тваринного або рослинного світу: «Сія книга священника Іоана Чижевича» (№ 338), «при томѣ Іюсифѣ Снѣгур» (№ 465), «отца Якова Бузкого» (№ 224) «Іванѣ Воробєвъ» (№ 231), «я многогрѣшний Алексій Жукъ» (№ 144), ;

г) продукти харчування: «рабѣ божій Іоан Сало» (№ 6);

г) місце проживання або обставини, що стосуються житла чи господарства людини: «поп Феодосий Чебоксарєн[ин]» (№ 234), «надалѣ рабѣ Миколай Залужський» (№ 163), «при єпи[и]с[ко]пи Холмєскомѣ Мефодии Терлецьком» (№ 14), «небожчикѣ отцѣ Григорій Скалєцькій» (№ 186), «Я Іоанѣ Лещинский» (№ 321), «ієрея Александра Берєжанского» (№ 366), «Іоан Жабокрѣцькій» (№ 366), «Дмитра Збаразского» (№ 153), «за благословєні[ем] Г[о]спод[и]на отца Варнавы Лебєдинско[го] Ігумена Межигорского» (№ 8), «раба божая Марія Жукинская» (№

8), «оную Честному отцу Гавриилу Островскому» (№ 184), «а се оупис с[вя]щенного ієрея Александра Березанского» (№ 366);

д) прізвиська, мотивацію яких на сьогодні встановити важко: «Кирила Ведибѣди» (№ 144), «купил его Іоанн Ждижора» (№ 179), «іменно Корнѣй ктиторъ Корнѣй Гавадя» (№ 198), «за мужа Іоана Лазока» (№ 118), «по небожчику Корнѣю Маловочку» (№ 114), «сие Євангелие Раба Божия Леонтѣя Сандулѣштѣвъ» (№ 175), «купил рабъ б[о]жій Алексей Весжета» (№ 452), «с Просимією Зубколучовою» (№ 118), «высоце в божѣ Превелѣбному отцу Інокентію Гизелови Архимандритѣ Печерскому» (№ 90), «Іванѣ Гошянѣца» (№ 121), «за Павла Витачуско» (№ 258), «жєна его Меланія Макашко» (№ 295);

е) рід діяльності: «с[ви]д[е]телє Григории Швецѣ» (№ 49), «купили у славного пана Феодора Поповича, обивателя милочевского при людях бывѣших и вѣры годних» (№ 29), «Пана Григория Ковалє» (№ 144), «Романа Гонтара» (№ 369), «явил Володка Залотарєв» (№ 408), «Василь Ковтунѣ» (№ 184), «Семєнѣ Колѣсник» (№ 452), «Фєодорѣ Кравецѣ» (№ 49), «Стєфанѣ Кучирѣ» (№ 455а), «Рабѣ божій Григорий Мєлникѣ» (№ 457), «на имя Іван[а] Прядка» (№ 355), «Фєдор Рѣзьник» (№ 368).

Як бачимо, другий компонент найменування міг мати різноманітну семантику. Водночас треба зауважити, що найбільшою мірою представлені антропонімні формули, що склалися з власного імені та патронімічної назви. Найменшого ужитку були найменування другий компонент яких походив від матронімічної назви. Це пов'язано з тим, що такий антропонім міг утворюватися, коли жінка була вдовою або покинута чоловіком, тобто вона приймала на себе роль головної в родині.

Водночас в аналізованих текстах фіксуємо низку антропонімів із множинною мотивацією. Проілюструємо кілька таких прикладів. Антропонім *Боклан* («того ж числа явил Фрол Боклан» (№ 408)) може походити від прикметника *боклатий*, тобто пузатий [33], чи від назви птаха — баклан. Прізвищеву назву *Карукѣ* («я Рабѣ божій, Михайло Карукѣ» (№ 157)), на нашу думку, можна пов'язувати з двома лексемами: прикметником *карий* на позначення кольору або іменником *карук* на

позначення виду столярного клею [32]. Варенко («*при Козмѣ Варѣнковѣ*» (№ 385)) могло бути пов'язане з двома лексемами: по-перше, від назви козацького напою, який складався з горілки, яблук, меду, родзинок, груш, винограду, сухофруктів — *варена* [32], що могло вказувати на людину, якій подобався цей напій, або яка його виготовляла, по-друге, від дієслова варити, на позначення особи, що займалася варенням. Латюк («*Стѣванъ Латюкъ*») (№ 295) могло походити від прізвиська Лата, яке зі свого боку могло утворитися від іменника *лата* [32], таким чином вказуючи на те, що людина ходила в залатаному одязі, або ж від дієслова латати, тобто вказувати на професійну сферу діяльності.

Часто від однієї лексеми могли утворюватися другі компоненти найменування за допомогою різних формантів: від білий (характеристика особи) — «*Монаха Іосифа Бѣлогѡ*» (№ 316), «*р[а]бъ божій Василю Бѣланъ*» (№ 181), «*Монаху Маркіану Бѣлевичу*» (№ 66); від Михайло (патронім) — «*священик Василій Михайлов*» (№ 41), «*князя Алексія Михайловича*» (№ 248), «*Иоанна... Михалского*» (№ 9); від Олександр (патронім) — «*священнику Виктору Александрови*» (№ 435), «*у ... Александровича*» (№ 493), «*священникомъ Максимомъ Александровскимъ*» (№ 265).

Тричленні формули складають найменшу кількість серед аналізованих нами матеріалів. На думку Пахомової С., це пов'язано, по-перше, із функційною обмеженістю, по-друге, з незручністю використання довгих формул у мовленні [24]. Дослідниця поділяє трикомпонентні найменування на дві групи щодо способу вираження патронімного компонента: синтетичні (патронім) та аналітичні (пропатронім). Авторка зазначає, що найбільш продуктивною є група синтетичних формул, що засвідчує і наш матеріал: «*столника Петра Єрмолаєвича Баскакова*» (№ 166), «*дѣячскъ Васка Иванов Мокиѣвъ*» (№ 410), «*діаконъ Яковъ Павловъ Романовский*» (№ 256), «*Кирило Кириловъ Щѣбрик*» (№ 295), «*і брѣгодира Григоря Івановича Аннѣнкова*» (№ 492), «*Григорія Ємеліяновича Баришполца*» (№ 456) «*азъ ієрѣй Иѡанъ Василієвичъ Вѣрбка*» (№ 413), «*Иванъ Стѣфановъ Мандибуре*» (№ 295), «*ієрѣя Василія Алексієвича Дѣчинскаго*» (№ 312), «*на Гвардіи Порутчик Николая Петровича Засѣ[д]скаго*» (№ 396), «*ієрею богословія магістру Нестору*

Перхоровичу Ковицькому» (№ 93), *«Федоръ Алексѣевъ Громинъ»* (№ 295), *«оу Степана Климовича Костылева»* (№ 251). Трапляються, проте, й антропонімні формули, що належать до другої групи, тобто так звані пропатроніми: *«поддияконъ Алексій Григорьевъ сынъ Грязновъ»* (№ 40), *«книга Господина калуського купця Івана Маркова сына Левицькова»* (№ 96), *«Степан Филипов синъ Макаренков продал»* (№ 261), *«рабъ божий Іванъ Томинъ с[ы]нъ Огібаловъ по родителєх своїх»* (№ 427), *«Степан Филипов синъ Макаренков продал»* (№ 261). Спираючись на аналізований матеріал, можемо зазначити, що такі форми найменування не були поширені у XVI — XVIII ст. Крім того, варто виокремити одну особливість, що стосується тричленного найменування тих століть, а саме: по батькові займає другу позицію в синтетичних формах, що на сьогодні не характерно, а в аналітичних — третю: *«Іванъ Михайловъ Кулишъ»* (№ 295), *«поміщика из дворянъ ѿставного подпорутчика Михайла Пѣтрова сына Распопова»* (№ 480), *«Григорію Алексѣю Шергину»* (№ 490), *«сия книга Ученія ратного строя пѣхотних людей Кольмогор[о]да Трофима Федорова с[и]на Сивкова»* (№ 75), *«Гаврило Васи́лєвъ Вусатій»* (№ 295), *«от убогого архидіакона Тимофѣя Захарієва сына Протопопова»* (№ 51), *«Петро Андрієвъ Чухрѣй»* (№ 295), *«приложив сию книгу су[з]далецъ посацкой чл[о]в[е]къ Іван Михайловъ с[ы]нъ Ульяновъ»* (№ 236).

2.2. Семантичні й функційні особливості апелятивних компонентів вербальних ідентифікаторів людини

Розглядаючи особливості номінування осіб у маргіналах, не можна оминути увагою апелятивні характеристики, які фактично виконували функцію релігійних, родових, територіальних, соціальних або суспільно-політичних ідентифікаторів людини в староукраїнській картині світу. Так однією з найуживаніших є прикладкова сполука *раб/раба Божий/-я*, що була маркером релігійної

ідентичності особи: «раба божая Марія Жукинская» (№ 8), «раб божий Григорий Тихоневич» (№ 10), «книгу надал раб Божій Николай Войцеховськой» (№ 26), «купилъ Рабъ Б[о]жий Феѡдръ» (№ 169), «ѡтмѣнивъ рабъ божій Микита Павченко ис жоною своєю Анною за ѡтпущеніє грѣховъ своихъ до храму» (№ 192), «купилъ си Рабъ б[о]жий Гавриилъ Стеблянскій і Рабъ б[о]жий Григорий Прийма» (№ 188), «купилъ рабъ б[о]жий Максим Гребѣнч[ен]ко міщанин [студеницький]» (№ 186).

Загалом такі кваліфікатори могли вказувати на:

- посаду або рід діяльності людини: «купчиха Дарья Давыдовна Морозова» (№ 246), «причетникъ Никита Демковичъ и учитель Иван Бѣльскій» (№ 10), «сия книга Ученія ратного строя пехотних людей Кольмогор[о]да Трофима Феѡдорова с[и]на Сивкова» (№ 75), «помощник билиотекаря Иван Спасский» (№ 116); «Сия Книга калѣскаго купца Івана Маркова Господина Лвіцково» (№ 96), «козѣнному кузнецу Осѣю Моисѣву» (№ 266), «за ѡтпущє. Семиѡна Рафаловича роѣkowника ієго королевѣской милости» (№ 457), «дарованная инженернаго корпуса окондриієра Никифора Фровича Савенкова» (№ 231), «Садовник государевъ Григорей Семѣновъ» (№ 424), «у купца Сокалскаго Василя» (№ 284);
- територіальну приналежність: «купилъ си Кирило Руснакъ ѡбиватель веси Сокиріанъ» (№ 123), «при пану Василю Шматлаєви войтови Пилавецкому на мистовѣ на той час бувшому войтовѣ Слободянскому і при Пану Іѡану Ѡстапенковѣ» (№ 169), «купив Рабъ б[о]жий Іяковъ Остаѣевич Слѣпецъ жителъ загаєцкій» (№ 180), «Івановъ с[ы]нъ Хацынин Павелъ з Дубна коупилъ си» (№ 156), «купилъ Рабъ божий Максим Присяжний и жєною своєю Анною Савчинъ ѡнукъ Юраско з Довгои Горѣиной маєтности до Вонилова» (№ 156), «я Іѡанъ Баранскій з Гриковичѣ» (№ 145), «сия книга купляна у Василюхи Бабошихи жителки ичинскія» (№ 121), «брал шлюбъ Максимъ Василевич з села Дубна с Просимиєю Зубколочовою» (№ 118), «брал шлюбъ Максимъ Василевич з села Дубна» (№ 118), «Гавріилъ Венъгринъ з веси Старого Порѣча» (№ 189).

- духовний сан: «даная от его мил[ости] отца Лазаря Барановича еп[и]с[ко]па Черниговского» (№ 53), «за превел[е]бнаго в б[о]гу г[оспо]д[и]на отца Алексія Тура Ігумена обителя сея св[я]тоєвѣчнѣ» (№ 101), «всечестный от[е]цъ архімандрит Пахомій» (№ 68), «иередияконъ Иона и чадъ ихъ и всреди их: иерей Пестолатий и вично и чад ихъ ермонахъ Антоній Андрій Сажта Василий Лунул Иванъ и жен ихъ и чад ихъ» (№ 132), «надал ієрм[о]н[ах] Євстафій Єфремович» (№ 139), «я свящєнно схимонах Илия Ивакий проповєдникъ Слова Божия» (№ 33), «надалъ ієромонахъ Зѣновій» (№ 43), «за с[вя]щеника отца Григория Мисолєвича» (№ 45), «При Ігумену Прєчестнѣшемъ Варлааму Страховскомъ от недостойного Антонія Ієромонаха» (№ 51), «дароваль мне Монаху Маркіану Бѣлевичу» (№ 66);
- суспільний статус: «Его Милости Пану Михайлови Дунѣнови Борковскому» (№ 3), «панъ Леоня с жоною своєю Анѣною за отпущєніє гр[і]хов» (№ 127), «в маєтности велможнаго его м[и]л[ости] пана Яна Самуила Пацавѣчнѣ а непорушєнє от престола твого» (№ 143), «п[а]ни вилінская гетмановая найвишша Вел.Кн.Литовского старостиная городєнская и могиливская Княжна Катєрина Ивановна Вишнєвєцкая» (№ 27), «благородная Пани Агафія Чирская Павшанка» (№ 78), «Ясновєлможнаго Пана Дѣдичнаго на Золочєвѣ» (№ 19), «дѣдича его м[и]л[ости] Пана Стєфана Сієнѣцкаго чєснѣка» (№ 178).

В аналізованому нами збірнику також наявні найменування в яких перераховують всіх членів родини, де на початку записано ймення батька двочленною конструкцією, зрідка трьохчленною чи одночленною. Надалі записано матір, найчастіше двойменною структурою, а вже потім дітей, лише однойменною структурою: «Данило Панѣковъ Задорожний 30 [лет] 18 / жєна его Марина Гаврилова 28 [лет] 12 / дѣтиихъ Євстафій 8 [лет] 19 / Пєлагія 5 [лет]» (№ 295), «Никита Радуцкій 24 [года] 351 / жєна его Марія Григорова 23 [года]» (№ 295), «Василь жєнатъ 24 [года] 33 / жєна его Татіана 20 [лет]» (№ 295), «Я рабъ Б[о]жій Олєксєй из жоною своєю Марією, из синами, Тимофєєм, Иоаномъ купил ємъ сию книгу» (№ 176), «я рабъ б[о]жій Никифоръ, Макарієвичъ изъ маткоюю

своею Екатериною, и изъ жоною Еленою, изъ дѣтками моими Емельяном Евдокією, Анною, Агафією, Пелагією» (№ 170).

Крім того, трапляються випадки, коли першою була записана жінка. Це характерно лише в тих ситуаціях, коли жінка ставала головною в родині через смерть чоловіка: *«Софія Ковалихы вдова 65 [лет] 387 / сынъ ея Сильвестръ 18 [лет] 334 / Невѣста ея Марія 32 [года] 388 / синовъ ея Иван 14 [лет] 389 / Кондратъ 10 [лет]»* (№ 295), *«Марія Бронзылиха вдова 60 [лет] 276 / Прокопъ 25 [лет] 277 / Иванъ 12 [лет] 326 / Александра 18 [лет] 327 / Параска 16 [лет]»* (№ 295).

Варто, звісно, зазначити, що в аналізованих нами маргіналіях жіночі найменування трапляються дуже рідко в порівнянні з чоловічими. Але навіть наявність їхньої невеликої кількості свідчить про зародження ознак рівності жінок з чоловіками у тогочасному суспільстві в певних сферах життя. Жінка могла дарувати книгу храму (*«я Анъна Бадовъна надалесмо книгу сию рекомую Триод цвѣтную за отпущеніє греховъ ку храму С[вя]того Архистратиѣ Х[ристо]ва Михайла в Порицку»*) (№ 450), *«Сия книга есть деревня Кисели Феодосии Ивановны Красановой. Жертвует в храм Баровской общины рунданской волости»* (№ 232)), купляти (*«купила раба божая Марія Жукинская»* (№ 8), *«Сия книга рекомая Євангеліє на престолное купила раба б[о]жя Федора до храму»* (№ 184)) або бути її власницею (*«сия книга Раби Б[о]жєй Єлени з Дому Барбовских»* (№ 154)). Крім того, частіше жінка записувалася разом із чоловіком при даруванні чи купівлі книги і, звісно, що вона перебувала на другій позиції: *«Сия книга ... купилъ еи на имя Захарий Бурдугъ и жєна его Марія ... до храму»* (№ 465), *«Сию книгу ... купил рабъ божий Іванъ изъ жоною своею Єленою ... и придал еи до храма»* (№ 110), *«Я Рабъ божій, Михайло Карукъ ... изъ жоною моєю Меланією ... купилисми сию С[вя]тую книгу ... надалем до храму»* (№ 157), *«сию книгу ... купилъ еи раб Божі Матвєи Русачок изъ жоною своею Анъною»* (№ 71). З цього ми можемо зробити висновок, що в тогочасному суспільстві не була поширена гендерна рівність, а лише набувала певних ознак, а жіноча роль займала друге місце, і лише в поодиноких випадках жінку ставила на одному рівні з чоловіком.

Проаналізувавши апелятивні найменування, ми розділили їх умовно на різні тематичні групи, для того щоб докладніше розглянути особливості називання різних прошарків суспільства.

Велику групу номінацій людей становлять назви священнослужителів. За нашими спостереженнями, такі одиниці найчастіше складаються з імені, прізвищевої назви та в деяких випадках імен по батькові. Окрім того, є вказівка на територіальну належність, а також чин, який займає особа в церковній ієрархії.

Загалом на основі аналізованого матеріалу простежується той факт, що на даному історичному етапі не було конкретної формули для запису тієї чи іншої церковної особи. Дуже рідко коли при називанні священнослужителів використовувалися однойменні конструкції. У таких випадках додавалися апелятиви, які мали на меті вивищити адресата, щоб підкреслити його високий статус, чи понизити, аби засвідчити покору й підпорядкування Богові («*я многогрішний иєромонахъ Никодимъ*» (№ 122), «*всечестный от[е]ць архимандрит Пахомій*» (№ 68), «*недостойного Антонія Ієромонаха*» (№ 51), «*помяньте мене грѣшнаго ієромонаха Гervasія*» (№ 342), «*честный от[е]ць Іяковъ*» (№ 359)), та вказівка на посаду, яку обіймали («*преставися всечестный Ієромонах Васианъ бувшій Намѣсникъ Печерскій*» (№ 2), «*преставися всечестный Ієросхимонах Симеонъ Духовникъ Печерскій разумомъ*» (№ 2), «*за благословенієм велебного отца Василія Прєзвитера Глускаго на той часъ будучаго Прєсвитеромъ*» (№ 152), «*Прєчестный Ієросхимонахъ Стефанъ Типографъ Печерскій*» (№ 475), «*при всечестном от[е]ць Игуменъ Феодосіи*» (№ 77)), або місце в релігійній громаді та ім'я («*Монах Ісакий*» (№ 34), «*з дочкою своєю дѣвицею инокою Пелагією*» (№ 116), «*надалъ ієромонахъ Зѣновій*» (№ 43), «*Іоанъ монахъ*» (№ 72), «*за сѣм отца Епископа Паіисія Вл[а]д[и]ку Холмъскаго и белзскаго*» (№ 73), «*надалъ Ієромонахъ Софоній старшій типографіи Печерской*» (№ 195), «*отцу Стефану с[вя]щенникови Спаскому*» (№ 31). Цікаво те, що такі найменування здебільшого характерні для монахів. Напевно, це пов'язано з тим, що такі люди відрікалися від мирського життя, тому використовувати двочленні чи тричленні найменування не було потреби. Також треба звернути увагу на те, що в маргіналіях по-різному

називають осіб, які прийняли аскетичне життя — *монахи, ченці, іноки*. Такий синонімічний ряд характерний і для середнього ступеня ієрархії: *ієрей, пресвітер, священник, піп*.

На позначення священнослужителів, які належали до першого та другого ступенів ієрархії, використовували двочленні найменування: «за с[вя]щеника отця Григория Мисолевича» (№ 45), «на тот час свещеноієрея Павла Чуплаєвского» (№ 146), «надал ієрм[о]н[ах] Євстафій Єфремович» (№ 139), «куплена в јеридіакона Йякова Малѣевского» (№ 228), «надана ієросхимонахомъ Іоанномъ Михнякевичемъ» (№ 124), «Іоанъ Назаревши Ієрей» (№ 362), «архиєрея Николы Пустынского» (№ 113). Такий вид називання не спостерігається серед третього ступеню, а характеризується додаванням до цієї конструкції територіальної належності: «даная от его мил[ости] отца Лазаря Барановича еп[и]с[ко]па Черниговского» (№ 53), «Іов Борєцкій Митрополит Кієвскій» (№ 116), «при Митрополитѣ и Архієпископѣ Карловачкомъ Господинѣ Стефанѣ Стратимировичѣ» (№ 489). Але така формула наявна і в інших чинах: «Я Ерофеѣ Іонауковичѣ священникѣ Николскій Локацкій церкви» (№ 9), «купилъ его Священо Ієрей Григорій Бобко Прєзвитєрь Борсуковскій» (№ 22), «Раба Божія ієрє[о]м[онаха] Іларіона Жикалѣнскаго, Послушника, и Постриженца М[о]н[а]ст[и]ра С[вя]таго Архистратига Міхаїла Золотоверхого Кієвского» (№ 39), «при игуминѣ михайловском г[оспо]д[и]ну Іовѣ Борєцком Православном Митрополитѣ Кієвском» (№ 116), «купленная священном ієрєемъ Грегорієм Марѣковичем прєзвитєрем модринскѣм» (№ 279), «игуменѣ Силвєстрѣ Межигорний» (№ 185). Треба зазначити, що при найменуванні ігумена завжди буде вказуватися місце його служіння, оскільки це настоятель монастиря.

Трьохчленні найменування в цій тематичній групі вживаються дуже рідко: «отца Семіона Петровича Рославна в Почєповѣ» (№ 158), «продаем священнику Городискому Ісаакию Парденовичу зятю своему» (№ 70), «книгою подарил города Иркутска Спаской градской церкви с[вя]щєнника Иоанна Стефаннова С[ы]на Протопопова Иркутской єпархіи обцкой слободы Успенской і Афанасіє» (№ 99), «сія книга принадле[жит] волинскому Угздному ієрею богословія магістру

Нестору Перхоровичу Ковицькому» (№ 93). Окрім цього, бачимо, що до вищеназваної формули називання додається територіальна належність.

Окремо хотілося б зазначити про апелятиви, які були наявні в деяких випадках називання священнослужителів, що принижували чи підносили особу: «за благословенієм велебного *отца* *Василія Прєзвитера*» (№ 152), «вручила оную Чєстному *отцу* *Гавриилу Островскому* *отцєви* своєму духовному и прєзбитєру *церквє* святого *Іоана Богослова*» (№ 184), «за щасливого архимандритства Прєвєлєбнѣйшагоу *Хр[ис]тѣего* *М[и]л[ости]* *Г[оспо]д[и]на* *отца* *Іосифа Чаплица Шпаковского* *Архимандрита Мѣлецкого*, *Ігумена Бордовского* и *Яблоченского*» (№ 34), «при *отцу* ч[ес]тному *Іоану Супруновичови*» (№ 128), «придали єи Ч[е]стному *отцу* *Симєону Берєзовскому*» (№ 159). І тут стає помітна одна деталь, а саме те, що лише при характеристиці третього ступеню ієрархії в прикметнику наявний суфікс *пре-*. Імовірініше, це пов'язано з тим, що єпископат є одним із найвищих священних чинів.

Варто звернути увагу також на форми звертання, які характерні лише для другого та третього ступеня церковної ієрархії: при найменуванні ігумена дописували «Господин» або «Отець» («за прєвел[е]бнаго в б[о]гу г[оспо]д[и]на *отца* *Алексія Тура Ігумена обитєля* сєя св[я]тоєвѣчнє» (№ 101), «за ігуменст[в]а Прєвел: *отца* *Исаиѣ Ілієвича*» (№ 21), «за благословенієм *отца* ігумена *Крциновича*» (№ 20), «за благословєні[ем] *Г[о]спод[и]на* *отца* *Варнавы Лебєдинско[го]* *Ігумена Мєжигорского*» (№ 8), «при всєчєстном *от[е]цѣ* *Игуменѣ* *Фєодосіи*» (№ 77)), при архимандриті — «Отець» («всєчєстный *от[е]цѣ* *архимандрит* *Пахомій*» (№ 68), «при всєчєс[тном] *отцє* *архимандритѣ* *Кир Леонтіи Аврамовичѣ*» (№ 426), «Єго *м[и]л[о]сти* *отца* *Стєфана: Гораина Архимандриты Мѣлецкого*» (№ 140), «всєчєстныи *от[е]цѣ* *архимандрит* *Пахомій*» (№ 68), «*Отца* *Онуфрія архимадрита*» (№ 68)), при єпископі — «Отець, Владико» («Прєвєлєбный *его* *М[и]л[ость]* *отєцѣ* *Лазар Баранович*, *еп[и]ск[о]пѣ* *Черниговский Новгородский* и *всєго стѣвєра*» (№ 55)), «за сєм *отца* *Епископа Паіусія Вл[а]д[и]ку Холмьскаго* и *бєлзскаго*» (№ 73), «исповєданиє прєподобнаго *отца* *нашого Амфилохія Єпископа Иконийскаго*» (№ 76)). На сьогодні такі форми

звертання також наявні, але вони дещо різняться порівняно з вище аналізованими. Наприклад, звертаючись до ігумена, кажуть «Отець», до єпископа — «Владико».

В аналізованих маргіналіях при найменуванні єпископа та ігумена використовується формула «його милості»: «за щасливого архимандритства Превелебнѣйшагоу Хр[ис]тѣего М[и]л[ости] Г[оспо]д[и]на о[т]ца Іосифа Чаплица Шпаковского Архимандрита Мѣлѣцкого» (№ 34), «даная от его мил[ости] о[т]ца Лазаря Барановича еп[и]с[ко]па Черниговского» (№ 53), «его м[и]л[ости] Дионисия Балабана м[и]л[о]стію божією Архиеп[иско]па митрополита Киевского Галицкого» (№ 325), «от яснѣ превелебнѣшаго его м[и]л[ости] о[т]цу Інокентия Кгизеля Архимандрита С[вя]т[и]я Великия Лавры Печерския» (№ 325). Ця конструкція була формою звертання до осіб високого статусу. Однак, якщо для єпископа це вживання було характерне, то для архимандрита — ні. Але оскільки ці маргіналії могли писати звичайні люди, то вони, можливо, просто не приділяли цьому великої уваги, а хотіли підкреслити свою повагу до архимандрита.

Підсумовуючи, зазначимо, що на основі аналізу тематичної групи «священнослужителів» єдиної формули при називанні осіб у церковній ієрархії ніхто не дотримувався. Усе залежало від людини, що робила ці записи. Але здебільшого при написанні осіб використовували двочленну конструкцію («надал о[т]ц[е]ць Ефимій Жировицкій» (№ 106), «за священника Тимофея Тимофеевича» (№ 18), «я священно схимонах Ілия Ивакий проповѣдникъ Слова Божия» (№ 33) «за с[вя]щенника о[т]ца Григория Мисолевича» (№ 45), «дал его о[т]цу Іякову Дидошицкому до смерти его и синам его» (№ 179)), яку доповнювали вказівкою на територіальну належність («за старанемъ с[вя]щеніка о[т]ца Іякіма Яцкевича третичницького презвитера храму ц[е]ркви Острожської» (№ 130), «о[т]ца Григория Потаповича священника ... будучого в Б[о]гуслави» (№ 259), «Гедимина Болобана владыки лвовского» (№ 274), «ієреємъ Грегорієм Марьковичем презвитерем моринским до храму Воскресенія Г[оспо]да» (№ 279)), чи вказівкою на посаду, яку обіймала особа («Зосима Прокопович Еп[иско]пъ Черниговский православный намѣстникъ пѣчерский» (№ 141), «Священнику секретару и семинаріи Гр. Ректору и учителю

Григорию Базановському» (№ 338), «сія книга ієр. Варламу Димитрієвич иконописцу Печерському» (№ 201), «Ієромонахъ Товіа Петрацько казнодіа і судіа консисторських судовъ Д[у]ховныхъ Митрополита Кієвски[й]» (№ 477а), «єром. Парфенія Родовича на тот час економа С[вя]то Софійського Кієвського» (№ 111)), чи означенням, якими принижували або підносили особу («Превелебный его М[и]л[ость] ѿтець Лазар Баранович, еп[и]ск[оп]ъ Черниговский Новгородский и всего стѣвера» (№ 55), «придали єи Ч[е]стному ѿцу Симєону Березовському» (№ 159), «вручила оную Честному ѿцу Гавриилу Ъстровському» (№ 184), «предаєм честному отцу Георгіієви Туровъчови» (№ 216), «смирєнный Стефанъ Яворский Митрополит рязанський и муромський» (№ 225)). Одночленна й тричленна формула називання функціонували рідше: «надаль ієромонахъ Згновій» (№ 43), «попъ Василевской Петръ Іванов с[ы]нъ» (№ 112), «ѿцу А[н]дрєю благовє[r]ному» (№ 148), «с[вя]щеный єрей Андрей» (№ 372), «ѿцу Іѡанну Василювичу Вєрбьць» (№ 338), «стараніємъ ієрея Василя Алексієвича Дєчинскаго» (№ 312), «священникъ храма пресвятыя богородицы Гавріиль Петровичъ Карташовъ» (№ 118а). Особливістю деяких чинів другого та всього третього ступеня ієрархії є використання таких слів як «Господин», «Владико», «Отець» та форми-звертання «його милість»: «даная от его мил[ости] отца Лазаря Барановича еп[и]ск[оп]а Черниговского» (№ 53), «учитєльное друку пєчєрского в б[о]зє вєлєбнымъ г[о]с[по]диномъ ѿцемъ Ісаєю Трофимовичом игумєномъ Монастыря С[вя]т[о]го Николы Пустынного Кієвского» (№ 136), «превєлєбнаго Г[о]с[по]д[и]на ѿца Іакова Кривуяленко Тєрєховскаго» (№ 144), «превєлєбнаго єго м[и]л[о]сти г[о]с[по]д[и]на ѿца Іѡсафа Кроковскаго Архимандрита с[вя]тыя Великия Чудотворныя Кієвопєчєр. Лавры» (№ 209), «у его м[и]л[о]сти ѿцу Іосифу Нєлюбовичови Тукалскому митрополиту Кієвскому Галицкому и всея Руси» (№ 415).

При аналізі тематичної групи «представники влади» виділяємо чотири підгрупи: «пан», «король», «бояриня», «державний діяч».

На основі найменувань у підгрупі «пан» простежується, що, по-перше, слово *пан* частіше було написано з великою літери, що свідчить про високий суспільний

статус: «Его Милости Пану Михайлови Дунѣнови Борковскому» (№ 3), «за стараниємъ Пана Григория Ковалѣя» (№ 144), «за держави его м[и]лости Пана Яна Сенна Сенѣньского» (№ 163), «его м[и]л[о]сти Пана Димитрія Зелѣнского» (№ 199), «его Милости Пана Киропатницкого» (№ 281), але є випадки, коли було записано з малої літери: «при пану Василю Шматлаєви войтови Пилявецькому на мистовѣ на той час бувшому войтовѣ Слободянскому і при Пану Йовану Остапенковѣ» (№ 169), «пана Романовича Андрея» (№ 62), «теж з пана Анѣдрея Стефановича фунѣдатор до церкви» (№ 127), «пана Афанаса Дорофѣевича Грушинского значкого товариша воскового» (№ 334), «пану Гаврилу Криштопенку» (№ 338). Звісно, як і із тематичною групою «священнослужителів», єдиної формули називання немає, але в основному воно було двохчленим: «купили у славного пана Феодора Поповича, обивателя милочевского при людях бывших и вѣры годних» (№ 29), «своем п[а]ну Григор[и]ю Ходкевича» (№ 27), «наданємъ Пана Петра Максимова» (№ 343), «за его м[и]л[о]сти Пана Йована Замойского» (№ 436), «при державѣ его милости Пана Томаша Чатского» (№ 448), дуже рідко, коли воно було тричленим чи одночленим: «благородная Пани Агафія Чирская Павшанка» (№ 78), «Пане Галатовскій» (№ 95), «панѣ Леоня» (№ 127), «их мил[ости] Пана Андрея» (№ 171), «за державного его М[и]л[о]сти Пана Базалѣнского» (№ 466). Також вказувалася територіальна належність: «Ясновѣлможнаго Пана Дѣдичнаго на Золочевѣ» (№ 19), «при пану Василю Шматлаєви войтови Пилявецькому на мистовѣ» (№ 169), «Пана Рафаїла воєводи Бѣлского» (№ 429), «Пана Яна с Пѣсковой Скалы» (№ 450). Крім того, майже завжди до слова «пан» додавали улесливі прикметники: «вельможний», «славний», «благородний» чи форму звертання «за його милості», яка, як уже зазначалося, вживалася до вищих посадовців: «Его Милости Пану Михайлови Дунѣнови Борковскому» (№ 3), «Ясновѣлможнаго Пана Дѣдичнаго на Золочевѣ» (№ 19), «при пану Василю Шматлаєви войтови Пилявецькому на мистовѣ на той час бувшому войтовѣ Слободянскому і при Пану Йовану Остапенковѣ» (№ 169), «от вѣлѣбной Панны Феодосіи Новосѣлецкой» (№ 77), «продала єе благородная Пани Агафія Чирская Павшанка» (№ 78).

При аналізі підгрупи «король», так само як і в найменуванні пана, слово «король» пишеться як з великої, так із малої літери. Здебільшого використовуються однойменні конструкції. Крім того, у деяких випадках додають ще прикметник «великий», тим самим підкреслюючи високий статус: *«держави великого Короля Владислава»* (№ 14), *«ї за короля Іоана Собєцького за пана державного Алѣксандра за старости Грабовецкого за рєзєдєньцши отца Панѣтелимона прєзвѣтер Модринѣ»* (№ 16), *«при державѣ короля єго м[илости] Августа»* (№ 186), *«за панованя Кроля Полско[го] Зигмонта третєго»* (№ 109), *«при державѣ наяснейшого єго м[и]л[о]сти короля полского и великого кн[яз]зя литоского Стєфана»* (№ 112а).

Особливістю третьої підгрупи «боярин» є трьохчленне найменування: *«боярина Івана Никитича Романова слуги Васи́леи да Григорєи Степанова діти Прокофєва»* (№ 131). До того ж у більшості випадках записували не лише як «боярин», а «боярин кн[яз]зь», напевно, це пов'язано з тим, що вони були нерозривно пов'язані з князями, оскільки були їхніми васалами: *«боярин кн[яз]зь Іван Іванович Шуйской вотчину свою в село Парско»* (№ 126), *«бояринѣ князь Борисѣ Алєєксєєвичѣ Голицынѣ»* (№ 166), *«бояринѣ князь Андрей Петровичѣ Прозоровъской»* (№ 434).

Остання підгрупа — це «державець», тобто урядовець, власник. Найменування такої особи здебільшого має такий вигляд: вставна конструкція «його милість» + двойменна конструкція + територія владарювання: *«єго м[и]л[о]сть Константин Мокієвский державца того жѣ села Козари»* (№ 23).

Тобто в цій тематичній групі, як і в попередній, найчастіше трапляються двочленні найменування, зрідка трапляються одночленні та тричленні. Але для називання «бояр» характерна лише тричленна конструкція.

Наступна тематична група — «за родом діяльності». У ній представлені різні види професій, але на називання осіб це ніяк не впливає. Вони не мали чіткої форми найменування, переважно це були двойменна чи трийменна конструкції + посади, яку вони обіймають, та в деяких випадках місто / село, де працюють: *«причетникѣ Никита Демковичѣ и учитель Иван Бѣльскій»* (№ 10), *«сия книга Ученія ратного*

строю пехотних людей Кольмогор[о]да Трофима Фёдорова с[и]на Сивкова» (№ 75), «купилъ си Кирило Руснакъ ѡбивательъ вѣси Сокиріанъ» (№ 132), «праперщикъ Василь Аладинъ» (№ 433а), «от Кіевскаго купца Феодосія Алексѣевича Берестовскаго» (№ 129), «дал сию книгу околничей и оружейничей Богдана Матвѣевич Хитрово» (№ 36).

У тематичній групі «релігійний статус» характерним є сполучення «раб/раба Божий/-я». Це могло свідчити чи про набожність людини, чи загалом дорівнювало поняттю «людині». Серед цієї групи можна виділити перевагу одночленних і двочленних найменувань: «раба божая Марія Жукинская» (№ 8), «раб божий Григорій Тихоневич» (№ 10), «книгу надал раб Божій Николай Войцеховськой» (№ 26), «купилъ си Рабъ б[о]жій Гаврииль Стеблянскій і Рабъ б[о]жій Григорій Прийма» (№ 188), «рабъ б[о]жій Андрей Харковичъ» (№ 34), «Я раб божий Климентій... из дочкою моею Явлогією» (№ 28а), «от раба б[о]жія Фоми жєны Татьяны і С[и]на єго Нестора» (№ 81). Також існують випадки, коли статус особи при найменуванні не зазначається: «Я Андрей Алѣксѣевичъ из жоною своєю Агафѣєю и чадами своими» (№ 172), «я Рафаил Непітуцій» (№ 113), «я Іоанъ Баранскій з Гриковичъ» (№ 145), «даного ѡт Василя Фѣодоровича страшница Райцы Чер.» (№ 149), «крестилъ м[ла]д[е]нца Андрея радителі Скрипникъвъ с[и]н Леонтии и Жєнію бистъ Николай Гайскій и Кристина Шкѣмрова нєвѣстка» (№ 49). Зрідка бувають тричленні конструкції («я Сидор Лановий Туруба» (№ 11), «оу Степана Климовича Костылева» (№ 251), «Илья Иванович Кубышкин» (№ 125)), а також двочленні з вказівкою на прізвище, що не було характерним до вище аналізованих найменувань («я Юрько: Тєсля родичъ бузький мешъкаючи на передъмѣстѣ: по прозвищу: Ѡбапуль» (№ 151), «раб божій на имя Симѡн по прозвищу Брин» (№ 148), «купилъ рабъ б[о]жій Григорій по прозвищу Корнат» (№ 303)).

Отже, тексти маргіналій стародруків кириличного шрифту XV — XVII століть засвідчують переважання двочленної антропонімної формули, що складалася з власного імені й другого компонента, семантика якого була різнорідною. Водночас покрайні записи фіксують одночленні й тричленні формули, що дозволяє

підтвердити тезу про активний розвиток і становлення системи іменування особи в українському суспільстві.

Висновки до розділу 2

В аналізованих маргіналіях виділяємо одночленні, двочленні й тричленні найменування. Дwochленна система переважає, оскільки зі 1509 залучених до аналізу найменувань вони складають 67,6% (1020), одночленні — 21,5% (324), тричленні — 10,9% (165).

Одночленні найменування траплялися рідше, оскільки стосувалися здебільшого священників, королів та царів, які не потребували детальної ідентифікації з огляду на свої функції в суспільстві.

Особове ім'я вважається найдавнішим антропонімом. За своїм походженням воно поділяється на дві групи: слов'янське та запозичене. Перша група трапляється досить рідко, на відміну від другої. Коли імена переходили в нашу мову, вони зазнавали фонетичних, словотвірних, синтаксичних, лексичних, морфологічних, графічних змін.

Двойменна система найменувань складалася з особового імені та другого компонента, який сьогодні осмислюється як прізвище. Для характеристики другого компоненту спираємося на класифікацію Худаша М., який виділяв такі три розряди, як іменування за власним іменем і патронімічною назвою; за власним іменем і матронімічною назвою; іменування, другий член яких вказує на різні види ознак, від яких могла утворитися прізвищева назва. Другий розряд представлений найменшою кількістю в аналізованих найменуваннях. Крім того, низка антропонімів мала множинну мотивацію.

Серед тричленних найменувань виділяємо дві групи: синтетичні (патронім), що є найбільш уживаними, та аналітичні (пропатронім).

Розглядаючи структурно-семантичні особливості апелятивних компонентів при найменуванні, зазначаємо, що однією з найуживаніших є сполука, що була

маркером релігійної ідентичності особи: раб/раба Божий/я. Крім того, такі кваліфікатори вказували на посаду або рід діяльності людини, територіальну належність, духовний сан та суспільний статус.

Для детального аналізу апелятивних найменувань, ми розділили їх на різні тематичні групи. Єдиної структури називання ніхто не дотримувався: двочленні найменування використовувалися більше, тричленні та одночленні — рідше. Для тематичної групи «священнослужителі» характерне додавання апелятивів, що мали на меті вивищити адресата, щоби підкреслити його високий статус, чи понизити, щоби засвідчити покору й підпорядкування Богові, та формули «його милості». У тематичній групі «представники влади» для найменування бояр використовувалася завжди тричленна формула. У групі «релігійний статус» характерною ознакою є сполучення раб/раба Божий/я, що свідчило або про набожність, або відповідало поняттю «людина». Особливою ознакою для називання цієї групи є вказівка на прізвисько.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Староукраїнські маргіналії дуже різноманітні за своєю семантикою. У них записувалися відомості про історичні події, природні катаклізми, молитви, особисте життя людини, тлумачення церковних фактів, побутових подій, інформація про церковні свята, внутрішні переживання. Незалежно від інформації, що передавалася в покрайніх записах, в них обов'язково були наявні формули ідентифікації особи або осіб, які й становлять об'єкт нашого дослідження.

Сьогодні Україні притаманна трикомпонентна система найменування, тобто прізвище, ім'я, по батькові. Загалом антропоніми є цінним матеріалом для багатьох дисциплін, адже містять інформацію про звичаї народу, вірування, види ремесел, розвиток української мови. Вибір імені був важливою подією в житті наших предків, оскільки вважалося, що від цього залежить майбутнє життя дитини. Прізвище так само виконувало певну функцію, оскільки в ньому вмішувалася інформація про минуле предків, яке передавалося поколіннями.

Становлення й розвиток української антропонімної системи відбувалися протягом багатьох століть. Ім'я було обов'язковим для кожної людини. До прийняття християнства та навіть ще у XVII ст. дитина отримувала поганське ім'я, яке давали при народному обряді чи після народження. Надалі таке ім'я переходили в прізвисько, а потім у прізвище. Загалом значення поняття прізвище, яке ми маємо на сьогодні, стало виконувати таку функцію лише з 30-х років XIX ст. Багато дослідників намагалися зробити класифікацію для глибокого аналізу цього виду антропоніма. Найвідоміші з них — М. Л. Худаша та П. П. Чучки.

В аналізованих нами маргіналіях фіксуємо однойменні («*раб б[о]жій Василій*», «*сам отец Виктор*»), двойменні («*дьячекъ Порфирій Стародубовскій*», «*сія книга священника Іоана Чижевича*») та трийменні найменування («*азъ ієреї Іоанъ Василієвичъ Вербка*», «*єго м[и]л[о]сти п[а]на Івана Олизара Волчковича*»). Двойменна антропонімосистема переважає, адже із 1509 залучених до аналізу найменувань двочленні конструкції складають 67,6% (1020), одночленні — 21,5% (324), тричленні — 10,9% (165).

Одночленні найменування склалися з імені й були характерні для священників чи представників вищої влади («*отцу А[н]дрію*», «*при державѣ найяснейшого его м[и]л[о]сти короля полского и великого кн[я]зя литоского Стефана*»).

В аналізованих маргіналіях переважають запозичені імена, оскільки після прийняття християнства багато імен було перейнято з інших країн (*Іякима, Павель*). Але, потрапляючи в українське середовище, вони зазнавали таких змін, як чергування голосних та приголосних, скорочення слова, утворення пестливих імен завдяки суфіксу –к, виникнення жіночого імені від чоловічого тощо. До того ж широко розповсюдженими були найменування Іван («*рабъ божий Иоан*»), Василь («*Рабъ Бож[ий]: Василій*»), Григорій («*отца Григорія*»), Андрій («*дияка Андрѣя Афанасѣва*»), Федір («*попъ Фѣд[ор] Афанасін*»), Марія («*жоною своєю Мариєю*»), Анна («*жєною своєю Анною*») через їх належність до відомих народних свят, обрядів та святих.

Двочленні найменування утворювалися приєднанням до імені другого компонента, що на сьогодні осмислюється як прізвище.

Для аналізу другого компонента ми використали класифікацію Худаша М. і розподілили їх на три основні розряди: іменування за власним іменем і патронімічною назвою («*жєна его Анна Алексѣва*», «*купив у Фѣодора Якимовича*»); за власним іменем і матронімічною назвою («*купляна у Василихи Бабошихи*», «*Марія Бронзылиха*»); іменування, другий член яких указує на різні види ознак, що могли утворювати прізвищеві назви («*поп Фѣодосий Чебоксарєн[ин]*», «*Фѣодоръ Кравецъ*»). Найменшою мірою представлена друга група, оскільки випадки, коли такий вид антропоніма міг утворюватися від жіночого імені, траплялися лише тоді, коли жінка розлучалася із чоловіком або ставала вдовою. Водночас подекуди фіксуються низка антропонімів із множинною мотивацією: прізвищева назва *Карукъ* («*я Рабъ божій, Михайло Карукъ*») може походити від двох лексем: прикметник *карий* на позначення кольору або іменник *карук* на позначення виду столярного клею [32].

Тричленні форми найменування складають найменшу кількість з аналізованих нами найменувань. Здебільшого вони мали синтетичну форму («*Иванъ Стефановъ Мандибуре*», «*оу Степана Климовича Костылева*»), інколи використовувалася аналітична («*Степан Филипов синъ Макаренков продал*»).

Апелятивні характеристики, що додавалися до найменування, фактично виконували функцію релігійних, родових, територіальних, соціальних або суспільно-політичних ідентифікаторів людини в староукраїнській картині світу. Такі кваліфікатори могли вказувати на посаду або рід діяльності людини («*у купця Сокалского Василя*», «*козенному кузнецу Осъю Моисъву*»); територіальну приналежність («*купив Рабъ б[о]жий Іяковъ Осташевич Слѣпецъ житель загаецкий*», «*Івановъ с[ы]нъ Хацынин Павель з Дубна коупиль єи*»); духовний сан («*При Ігумену Пречестнѣшемъ Варлааму Страховскомъ от недостойного Антонія Іеромонаха*», «*дароваль мне Монаху Маркіану Бѣлевичу*»); суспільний статус («*дѣдича єго м[и]лости Пана Стефана Сієнѣцаго чєснѣка*»).

Для поглибленого аналізу апелятивних характеристик ми розділили їх на тематичні групи: «священнослужителі», «представники влади», «за родом діяльності», «релігійний статус». Для найменування кожної із груп не характерно єдиної структури називання, але здебільшого переважають двойменні конструкції. Винятком становить лише підгрупа «бояри», оскільки вона мала сталу трьохкомпонентну формулу («*бояринъ князь Борисъ Алєєксєєвичъ Голицынъ*», «*бояринъ князь Андрей Петровичъ Прозоровской*»). Але для кожної із групи характерні свої особливості. Так у найменуванні священнослужителів могли додавати апелятиви, які вивищували адресата, щоби підкреслити його високий статус, чи понизити, з метою засвідчити покору й підпорядкування Богові («*помянѣте мене грѣшнаго іеромонаха Гєрвасія*», «*чєстний от[е]ць Іяковъ*»). Могли вказувати посаду («*Пречєстный Ієросхимонахъ Стефанъ Типографъ Пєчєрскій*», «*при всєчєстном от[е]ць Ігуменъ Фєодосіи*»), територіальну належність («*Раба Божія ієре[о]м[онаха] Іларіона Жикалѣнскаго, Послушника, и Постриженца М[о]н[а]ст[и]ра С[вя]таго Архистратига Міхаїла Золотоверхого Кієвского*»), форми-звертання «Господин», «Отець», «Владико» та «його милість»

(«Превєлєбный его М[и]л[ость] отецъ Лазар Баранович, ен[и]ск[о]пъ Черниговский Новгородский и всего стъвера»). Для тематичної групи «представники влади» характерно зазначати на територіальну належність («Пана Рафаила воеводы Белского», «Пана Яна с Пъсковой Скалы»), додавання улєсливих прикметників до слова «пан» чи «король» або форму звертання «за його милості» («от вєлєбной Панны Феодосіи Новосєлєцскои», «при державѣ наяснєйшого его м[и]л[о]сти короля полского и великого кн[я]зя литоского Стєфана»). Особливістю третьої групи «за родом діяльності» є обов'язкове написання посади, яку посідає особа («от Кієвскаго купца Феодосія Алексѣевича Берєстовскаго», «дал сию книгу околничей и оружейничей Богдана Матвѣевич Хитрово»), а для четвертої — сполучення «раб/раба Божий/-я», що могло свідчити чи про набожність людини, чи загалом дорівнювало поняттю «людині» («рабъ б[о]жій Андрей Харковичъ», «Я рабъ божій Климентій... из дочкою моєю Явлогією»).

Отже, найменування в староукраїнських маргіналіях є цінним матеріалом для кращого розуміння світогляду, традицій та вірувань наших предків. Тексти маргіналій стародруків кириличного шрифту XV–XVII століть засвідчують переважання двочленної антропонімної формули, що складалася з власного імені й другого компонента, семантика якого була різномірною. Водночас покрайні записи фіксують одночленні й тричленні формули, що дозволяє підтвердити тезу про активний розвиток і становлення системи іменування особи в українському суспільстві. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в порівнянні структури й семантики антропонімних формул маргіналій різних періодів, що дозволить прослідкувати еволюцію становлення системи іменування осіб в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Войнаровський А. В. Вступ до спеціальних історичних дисциплін: навч. посіб. Вінниця, 2009. С. 96.
2. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. Відіменні деривати. К.: Наук. думка, 1981. С. 199.
3. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. АН УРСР, Ін-т сусп. наук. К.: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 298.
4. Дідківська Л. П. Назви осіб за професією у сучасній українській мові // Мовознавство. 1969. № 5. С. 18—23.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. С. 703.
6. Жовтобрюх М. А. Про термін прізвище // Мовознавство. 1969. № 4. С. 82—86.
7. Заболотна Н. В. Маргіналії та видавничі оправи стародруків — додаткові джерела до вивчення історії діяльності друкарень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 249—258.
8. Заболотна Н. В. Науковий каталог Почаївських кириличних стародруків: проблеми створення електронної бази // Бібл. вісн. 2008. № 4. С. 4.
9. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. К.: Наук. думка, 1976. С. 162.
10. Збірник статей за матеріалами I Всеукраїнської (НЕ)класичної студентської наукової інтернет-конференції «Мовно-літературний коворкінг» (22 листопада 2022 року), м. Харків. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 278.
11. Зворський С. Л. Маргіналії. Українська бібліотечна енциклопедія, 2019.
12. Ільків-Свидницький М. «А се колко книг...» нотатки на полях видання «Кириличні стародруки у фондах Бібліотеки отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI–XIX ст.» // Вісник Львівського

- університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2017. Вип. 11—12. С. 267—283.
13. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. К., 1972. С. 144.
 14. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування: [монографія]. Київ: Наук. думка, 1984. С. 152.
 15. Ковалик І. І. Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національністю і територіальною приналежністю // Питання слов'янського мовознавства. Львів, 1958. Кн. 5. С. 139—147.
 16. Коломієць В. Т. Розвиток словотвору слов'янських мов у післявоєнний період. К.: Наук. думка, 1975. С. 302.
 17. Колосовська О. М. Маргінальні записи на кириличних стародруках — джерело до вивчення історії культури України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. С. 312—326.
 18. Кровицька О. В. Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст.: семантика і словотвір: [монографія]. Львів: [Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України], 2002. С. 213.
 19. Ліщинська Г. Д. Сучасні прізвища на Покутті. // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Збірник наукових праць. Випуск 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. Ужгород, 2001. С. 320—323.
 20. Митрополит Іларіон. Наша літературна мова. Як писати й говорити політературному: Мовні нариси. Вінніпег: Наша культура, 1958. С. 249.
 21. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) // Повідомлення Української ономастичної комісії. К.: Наукова думка, 1966. Вип. 1. С. 24—43.
 22. Охримович В. Ю. Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних. Розділ 1. Про сільські прізвища. Життє і слово. Львів, 1895. Т. 3. С. 302—307.

- 23.Павленко Л. П. Мовні особливості староукраїнських маргіналій (на матеріалі волинських стародруків). Л. П. Павленко // Проблеми славістики. 2004. № 3/4. С. 267—271.
- 24.Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. С. 151.
- 25.Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища // Ю.К. Редько. К.: Наукова думка, 1966. С. 214.
- 26.Родніна Л. О. Варіанти назв осіб за місцем проживання і національністю в сучасній українській мові // Славістичний збірник. К., 1963.
- 27.Роспонд С. Структура і класифікація східнослов'янських антропонімів (ім'я). 1965. № 3. С. 3—21.
- 28.Свенціцький І. С. Рукописи Львівських збірок. Опис рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича. Львів, 1906.
- 29.Сікорська З. С. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка. Луганськ: Альма матер, 2000. С. 174.
- 30.Скорук І. Д. Курсова та дипломна роботи з ономастики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., доп. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 272.
- 31.Скрипник Л. Г. Власні імена людей: слов.-довід., 3-тє вид., випр. Київ: Наук. думка, 2005. С. 334.
- 32.Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970—1980.
- 33.Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. К., 1907—1909.
- 34.Стельмахович М. Г. Український мовленнєвий етикет // Дивослово. 1998. №3. С. 20—21.
- 35.Сухомлин І. Д. З історії українських прізвищ // Українська мова і література в школі. 1965. № 5.
- 36.Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в українській мові. Дніпропетровськ, 1975. С. 110.

- 37.Тимів І. М. Маргіналії в рукописних книгах і стародруках як джерело з історії татарських і турецьких набігів на українські землі в XVI—XVII ст. // Бібл. планета. 2012. № 3. С. 33—36.
- 38.Франко І. Я. Кінцеві записки в староруських рукописах // Його ж. Зібрання творів. У 50-ти томах. Т. 37. К., 1982. С. 166—170.
- 39.Фрис В. Я. Записи на рукописних книгах про «покладення» в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників // Наукові записки Українського католицького університету. Ч. II. Історія 1. Львів, 2010. С. 35—49.
- 40.Фрис В. Я. Покрайні записи XVI—XVIII ст. астрономічного характеру та астрономічні таблиці у кириличних кодексах та стародруках // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні збірник наукових праць. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. С. 670—680.
- 41.Худаш М. Л. З історії української антропонімії: [монографія]. Київ: Наукова думка, 1977. С. 235.
- 42.Чуба Г. Покрайні записи на сторінках рукописних Учительних Євангелій XVI—XVII ст. // Східні слов'яни: Мова. Історія. Культура. За матеріалами пам'яток писемності XI—XVIII століть. Київ; Ніжин, 2002. Вип. 4.
- 43.Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття: монографія. К.: ТОВ «Папірус», 2008. С. 672.
- 44.Чучка П. П. Глобальні, національні та регіональні ознаки прізвищ українців // Дивослово. 2003. № 10. С. 23—25.
- 45.Шамрай М. А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15—17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005. С. 334.
- 46.Skulina T. Staroruskie imiennictwo osobowe. // Cz. 2. Wrocław, 1974. S. 239.

Анотація

У роботі проаналізовано семантичні, структурні й функційні особливості мовних одиниць, які ідентифікували осіб у староукраїнських маргіналіях XVI — XVIII століття. У результаті аналізу виявлено переважання двочленних конструкцій антропонічних формул, з'ясовано особливості найменування людей із різних прошарків суспільства. Досліджено такі види антропоніму, як ім'я, ім'я по батькові та прізвищева назва, проаналізовано семантику прізвищевих назв. Досліджено прагматичні інтенції використання апелятивних компонентів при найменуванні людини, зокрема виявлено, що основними функціями таких елементів називання була релігійна, родова, соціальна ідентифікація особи. Перспективою подальшого дослідження є порівняння структури й семантики антропонічних формул маргіналій різних періодів, що дозволить прослідкувати еволюцію становлення системи іменування осіб в українському суспільстві.

Ключові слова: антропоніми, староукраїнські маргіналії, покрайні записи, прізвищева назва, ідентифікація осіб, антропонімосистеми, власне ім'я, ім'я по батькові.

Summary

The work analyzes the semantic, structural, and functional features of language units that identified people in the Old Ukrainian marginalia of the 16th—18th centuries. As a result of the analysis, the predominance of two-member constructions of anthroponymic formulas was revealed, and the peculiarities of naming people from different strata of society were clarified. Such types of anthroponyms as first name, patronymic and family name were studied, the semantics of family names were analyzed. The pragmatic intentions of using appellative components when naming a person were investigated, in particular, it was found that the main functions of such naming elements were religious, family, and social identification of a person. The prospect of further research is a

comparison of the structure and semantics of the anthroponymic formulas of the marginalia of different periods, which will allow us to follow the evolution of the system of naming people in Ukrainian society.

Key words: anthroponyms, Old Ukrainian marginalia, marginal notes, family name, identification of persons, anthroponym systems, proper name, patronymic.